

El revisionisme històric i la relectura de la història en el debat polític actual

Giovanni C. Cattini* | gccattini@ub.edu

VISTA PRÈVIA

Com en totes les ciències socials, per a la història, 2+2 no sempre fan 4. I és que, un mateix fet històric pot ser vist des de múltiples i variats punts de vista, donant més o menys importància a determinades fonts i rellegit constantment a mesura que va apareixent informació nova. La història és una ciència oberta, que es construeix a través de la suma de totes les sensibilitats. Però perquè la història sigui considerada ciència s'ha de basar en un mètode i allunyar-se tan com es pugui de la subjectivitat. I aquí és on podem diferenciar entre el revisionisme necessari i el malintencionat.

Sobre revisionisme i la recerca d'una hegemonia en el discurs polític

En la cèlebre novel·la *1984*,¹ George Orwell (1903-1950) expressa un concepte d'una gran claredat posant un íncipit al capítol 19 en què es diu: «Qui controla el present, controla el passat. Qui controla el passat, controla el futur». Aquesta frase resumeix amb un to sens dubte molt tallant la realitat del Ministeri de la Veritat de la novel·la de ficció, però podem dir que aquest intent de controlar la història també caracteritza el món en què vivim, ja que tota societat necessita construir un relat del propi passat. Per aquesta raó no ens ha d'estranyar que una part important del debat polític actual tingui una forta caracterització i vocació historicista.

Quan parlem de revisionisme històric hem de procedir amb molta cura ja que una cosa és el món acadèmic i l'altre és l'ús que, a vegades, pot assumir la falsificació i l'ús ober-

1 ORWELL, G., *1984*. Sàpiens. Barcelona, 2005.

* Professor d'Història Contemporània a la UB

L'intent de controlar la història caracteritza el món en què vivim, ja que tota societat necessita construir un relat del propi passat

tament partidista del passat en el debat polític. De fet, la mateixa paraula «revisionista» es posa de moda a finals del segle XIX com a insult que utilitza Lenin (1870-1924) per titllar de traïdor al socialista reformista Eduard Bernstein (1850-1932) per haver-se allunyat del mestre Karl Marx (1818-1883) en plantejar canviar la teoria marxista a la llum de les últimes tendències de la societat capitalista occidental, teoritzant així la utilitat de la via reformista sobre la revolucionària, la qual té el seu moment de màxim èxit a partir de 1917.

En canvi, avui en dia entenem com a revisionistes tots aquelles interpretacions que, des de les càtedres universitàries o des d'altaveus culturals, intenten desmuntar les «veritats», a vegades mitificades, de la historiografia tradicional. Tot i això, cal matisar que, en el món universitari també s'entén per revisionisme totes aquelles visions historiogràfiques que intenten posar en discussió alguns dels nusos crucials de la història moderna i contemporània –des de la Revolució Francesa (1789-1799) fins a la Guerra Civil espanyola (1936-1939), des del comunisme fins al feixisme i el nazisme, i fins i tot l'holocaust– amb la voluntat de reinterpretar algun esdeveniment històric a la llum de noves dades, elements i des d'una perspectiva científicament neutra. Seguint les pautes codificades per Marc Bloch (1886-1944) –l'historiador francès fundador de l'escola dels Annales i afusellat pels nazis– en la seva obra *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*,²

el treball de l'historiador es caracteritza per la recerca de fonts múltiples i diverses per poder aconseguir una història més àmplia respecte a la tradicional història política. En aquest sentit, Bloch també argumenta que el deure de l'historiador professional és entendre el passat i no jutjar-lo, deixant clara la importància de refredar els apriorismes ideològics o polítics. En aquest sentit, aleshores, el revisionisme assumeix una valència neutral i fins i tot es pot considerar com un element fonamental que ha de marcar la deontologia de l'historiador.

Tot i això, en l'ús corrent, la paraula revisionisme assumeix un element pejoratiu perquè s'associa a un ús barroer de determinats esdeveniments històrics manipulats amb finalitats polítiques i amb una absoluta falta de fonament científic. La batalla política sobre el present –com esmentàvem abans parlant de la immortal obra d'Orwell– és precisament allò que comporta que força sovint el debat polític ideològic presenti una visió deformada dels fets passats. Unes fronteres entre món historiogràfic i polític que es compenetren més del que sembla.

Dues grans batalles revisionistes sobre la història contemporània

Els últims 40 anys, la historiografia europea ha viscut moments de veritaders debats sobre temes claus de la nostra història contemporània. A la meitat de la dècada de 1970,

2 BLOCH, M., *Apologia de la història*. Empúries. Barcelona, 1984.

En el món universitari s'entén per revisionisme la voluntat de reinterpretar algun esdeveniment històric a la llum de noves dades i des d'una perspectiva científicament neutra

es desenvolupa a Itàlia una violentíssima reacció a les afirmacions que l'historiador Renzo De Felice (1929-1996) fa en una entrevista publicada en el llibre *Intervista sul fascismo*³ (Roma 1975) realitzada per l'historiador nord-americà Michael Ledeen (1941). En aquell moment, De Felice ja havia publicat parcialment diferents volums de la monumental biografia de Benito Mussolini (1883-1945). Però si en l'obra acadèmica no havia expressat judicis molt tallants, en l'entrevista remarca d'una manera clara determinats aspectes del feixisme que aixequen les ires dels seus col·legues historiadors, com per exemple, considerar la ideologia de Mussolini com a revolucionària en contraposició als plantejaments reaccionaris d'Adolf Hitler (1889-1945) o parlar d'una vertadera etapa de consens pel paper d'adhesió activa de les masses al règim des de 1930 fins al començament de 1943, quan la sort d'Itàlia en la Segona Guerra Mundial (1939-1945) es capgirà d'una manera irreversible.

El dur debat ideològic dels anys 1970 impulsa a un nombre significatiu d'historiadors italians a acusar a De Felice d'escriure obres caracteritzades per l'afeixisme, per l'absència d'una condemna explícita de la dictadura de Mussolini, que obren les portes a una rehabilitació del feixisme. L'actitud d'aquests historiadors representa un impediment al desenvolupament de les investigacions, ja que no fan més que fossilitzar una suposada visió normativa del passat.

Un altre cas emblemàtic de revisionisme històric és l'alemany. El 6 de juny de 1986 i en el *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, apareix un article de l'historiador Ernst Nolte (1923), titulat «El passat que no vol ser oblidat».⁴ Per aquest historiador alemany, s'ha d'entendre l'Alemanya nacionalsocialista des de la perspectiva d'una resposta a la barbàrie asiàtica dels bolxevics que, a les dècades de 1920 i 1930, redacten una història de deportacions, d'afusellaments massius, de camps de concentració, d'eliminació de tots els suposats enemics, de l'extermini de milions de persones innocents però considerades enemigues. Segons Nolte, tot està escrit abans de l'arribada de Hitler al poder, amb l'excepció de les cambres de gas. La pregunta retòrica que es fa l'historiador alemany és: «[...] no van dur a terme els nacionalsocialistes una acció «asiàtica» potser perquè consideraven ells mateixos i els seus com a víctimes potencials o efectives d'una acció asiàtica? L'arxipèlag Gulag no va ser anterior a Auschwitz? No va ser l'«extermini de classe» dels bolxevics el passat lògic i factual de l' «extermini de raça» dels nacionalsocialistes?».

Aleshores comença una *Historikerstreit* –disputa entre historiadors– en què, entre d'altres, Jürgen Habermas (1929) destaca per la seva denúncia d'aquella part de la historiografia alemanya que minimitza els crims na-

3 LEDEEN, M., *Entrevista sul fascismo*. Roma, 1975.

4 NOLTE, E., «Vergangenheit, die nicht vergehen will» a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* del 6 de juny de 1986.

El deure de l'historiador és entendre el passat i no jutjar-lo, deixant refredar els apriorismes ideològics. El revisionisme es pot considerar com una base de la deontologia de l'historiador

zis i que no pren partit obertament en denunciar expressament el passat nacionalsocialista dels alemanys. És en aquest horitzó de preocupacions ideològiques i polítiques que, a l'endemà de la caiguda del mur de Berlín, el mateix Habermas pensa en el problema de la identitat nacional alemanya i de la importància de replantejar el vincle identitari per allunyar les temptacions que podia fer (re)nèixer una Gross Deutschland. Així formula la teoria del patriotisme constitucional com a paradigma identitari de la societat alemanya. El conegut intel·lectual parteix de la necessitat de plantejar la difícil recuperació en el patrimoni cultural i en la consciència nacional dels filòsofs Martin Heidegger (1889-1976), Ernst Jünger (1895-1998) i del jurista Carl Schmitt (1888-1985), compromesos amb el nacionalsocialisme. Amb el país dividit, a partir de 1945 l'homogeneïtat cultural dels alemanys es dissozia de la forma d'organització representada per la unitat estatal. Per tant i en el nou context post 1989, Habermas defensa que el nou sentiment de pertinença a l'estat nació s'ha de projectar en una dimensió, identificada amb un ordre polític i uns principis constitucionals, que es tradueix en una nova forma de patriotisme constitucional. Una identitat que respon a la pèrdua d'importància de l'estat nació modern en alguns dels seus principals trets que han estat fruit d'un llarg procés històric. No és sobrer recordar que l'adaptació espanyola del concepte patriotisme constitucional precisament va en un sentit que traïx els plantejaments de l'intel·lectual alemany

que parteixen de la necessitat de tenir presents els errors i horrors del passat nazista d'Alemanya. Altrament, el discurs que es desenvolupa durant els dos governs de José Maria Aznar (1993), i especialment en el segon, parteix d'unes necessitats presentistes de tancar l'estat de les autonomies i remarcar la unitat d'Espanya, tal i com la remarca la Constitució de 1978. Per això és important reflexionar sobre el marc historicopolític i cultural en què es desenvolupen les dues legislatures del PP, perquè donen aixopluc a una important sèrie d'assajos i estudis revisionistes en tots els sentits.

El revisionisme neoespanyolista i el patriotisme constitucional

Com acabem d'apuntar, el 1996, amb l'arribada al poder d'Aznar, s'inicia a l'Estat espanyol una onada de revisionisme històric que té el seu punt àlgid amb la majoria absoluta del PP aconseguida el 2000, la qual accentua la defensa a ultrança de la unitat espanyola a través del nou credo aznarià de «patriotisme constitucional». Fins a l'octubre de 1997, les tendències uniformitzadores de l'executiu popular queden en estat de gestació. Aleshores, la llavors ministra de Cultura Esperanza Aguirre (1952) presenta un projecte per reformar l'educació secundària obligatòria que es tradueix en la presentació d'un reial decret a les Corts espanyoles, el 16 de desembre de 1997, conegut com a

La paraula revisionisme també s'associa a un ús barroer de determinats esdeveniments històrics manipulats amb finalitats polítiques i amb una absoluta falta de fonament científic

*Plan de Mejora de la Enseñanza de las Humanidades en el Sistema Educativo Español.*⁵ L'objectiu d'Aguirre és fixar uns continguts mínims, comuns per a tot l'Estat, en llengua, literatura, geografia i història a l'ESO, creant un model compartit de «currículum nacional». Aquestes propostes són considerades com una invasió de competències per part dels governs de Catalunya, el País Basc, Andalusia i les Canàries, xocant amb l'oposició frontal dels partits nacionalistes i independentistes catalans, bascos, canaris i gallecs i del mateix PSOE. Aquest projecte és rebutjat pel Congrés dels Diputats, protagonitzant un dels moments més difícils per a l'executiu d'Aznar.

La voluntat d'impulsar una homogeneïtzació de la història d'Espanya en sentit unitarista és recollida un parell d'anys més tard per un informe de la Real Academia de la Historia⁶ realitzat en un nou context polític i cultural caracteritzat per la majoria absoluta del PP assolida el 2000. Aquest auge dels populars també té el seu impacte a Catalunya, on des de 1999 donen suport parlamentari al govern de CiU a la Generalitat. Aquest últim govern convergent amb suport extern del PP porta a la coalició de Jordi Pujol (1930) a correspondre el suport popular a nivell estatal, malgrat que aquest no fos necessari en gaudir de

majoria absoluta. Cal recordar que aquesta nova etapa del govern Aznar es caracteritza per una accentuació de l'autoritarisme, per la falta de diàleg i menyspreu de l'oposició, i per una actitud bel·licista. Els moments àlgids del bel·licisme aznarià són la «reconquesta» de l'illa de Perejil –juliol del 2002– i el suport actiu a l'ocupació d'Iraq per part de les forces liderades pels nord-americans –des de març del 2003. Aquesta política d'aliances, finalment, esdevé una de les causes de l'ocàs de CiU en les eleccions al Parlament de Catalunya de novembre de 2003.

Des del punt de vista historiogràfic, l'informe de la Real Academia de Historia denuncia importants tergiversacions de la història espanyola en els llibres de text per als estudiants de secundària de diferents comunitats autònomes, com el País Basc, Navarra, Galícia i Catalunya. Aquest document es difon a finals de juny del 2000 i de seguida és assumit per l'establishment del PP, i en especial per Aguirre, aleshores presidenta del Senat, que adverteix amb to amenaçador que «*la actual legislación establece la obligación del Estado central de determinar las enseñanzas mínimas comunes que deben impartirse en cualquier centro educativo de España*». A més a més, l'exministra recorda que ella ho havia denunciat dos anys abans, i ja llavors havia subratllat «*el problema de los localismos, de la inexistencia de las cuestiones comunes que todos los españoles tienen que aprender, como comunes son muchas cosas que aprendemos con los europeos o con los estudiantes de todo el mundo*».

5 *Plan de Mejora de la Enseñanza de las Humanidades en el Sistema Educativo Español*. Congrés dels Diputats, 16 de desembre de 1997.

6 **REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA**, *Informe sobre los textos y cursos de Historia en los centros de Enseñanza Media*. Madrid, 2000.

El 1996, amb l'arribada al poder d'Aznar s'inicia a l'Estat espanyol una onada de revisionisme històric que té el seu punt àlgid amb la majoria absoluta del PP aconseguida el 2000

Aquesta polèmica va acompanyada d'una sèrie de treballs caracteritzats per l'estudi de la identitat i el nacionalisme espanyol per part de reconeguts acadèmics que, com Javier Tusell (1945-2005), Carlos Serrano (1934-2001), Juan Pablo Fusi (1945) o José Álvarez Junco (1942), entre d'altres, reflexionen també sobre els límits de la creació de l'Estat espanyol modern i de la seva feblesa nacionalitzadora al llarg del segle XIX.

D'altra banda, aquesta polèmica dona impuls a uns treballs la finalitat dels quals és la seva contraposició als suposats invents dels «nacionalismes perifèrics» amb una clara intenció proselitista unitarista. Entre les moltes obres, cal remarcar les conferències recollides a *España como nación*⁷ de la Real Academia de la Historia per la seva intenció d'oposar-se a les visions de la història de l'Estat espanyol realitzada especialment des de Catalunya, el País Basc i Galícia, ja que pels seus conreadors, segons José Alcalá-Zamora y Queipo de Llano (1939), «*los límites provinciales establecen abismos insondables y tenebrosos, tras los cuales sólo existe la nada*».

En aquest marc cultural de revisionisme històric encaminat a netejar la imatge del nacionalisme espanyol centralista, es convoca el XIVè Congrés del PP, a finals d'octubre de 2001. La ponència del Congrés és *El patriotisme constitucional en el segle XXI*, encarregada a Josep Piqué

(1955), aleshores ministre d'Exteriors, i a Maria San Gil (1965), en aquella conjuntura presidenta del PP del País Basc. La idea central és que la Constitució de 1978 ha de ser el límit d'un procés autonomista que al llarg de la dècada de 1990 ha anat massa enllà, gràcies a les majories febles del PSOE primer i del PP després, que havien hagut de fer concessions a les instàncies dels partits autonòmics, en primer lloc a CiU. En aquest sentit, el credo popular orienta la Constitució com a resultat d'un procés pel qual l'Estat espanyol és «una nació política forjada al llarg d'una dilatada trajectòria històrica», amb una identitat «no ètnica però sí que política, històrica i cultural». En el mateix sentit, la ponència remarca que Espanya és una «realitat objectiva» davant de la «identitat virtual pròpia d'allò que ja no existeix o que no ha existit mai», pròpia dels nacionalismes perifèrics. Per aquest motiu, tot nacionalisme no espanyol és titllat d'«excloent» i acusat d'exaltar la diferència i de posar la identitat per sobre de la llibertat.

El debat revisionista sobre la Guerra Civil, la Segona República i els nacionalismes perifèrics

Aquesta visió del patriotisme constitucional és abraçada de seguida pels grans grups de comunicació propers al govern del PP i pels mitjans públics que assumeixen el concepte de patriotisme constitucional com un talismà per utilitzar en contra del nacionalisme i independen-

⁷ REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, *España como nación*. Editorial Planeta. Barcelona, 2000.

Amb el govern del PP, comencen a publicar-se una sèrie d'obres pseudohistòriques amb la finalitat de reescriure el passat amb uns plantejaments fins i tot neofranquistes

tisme basc i català. Altrament, aquests mitjans no filen mai prim sobre el passat «compartit» per tots els habitants de l'Estat espanyol i els drets de les diferents nacions presents a l'Estat que han estat anorreats i conculcats al llarg de gairebé 40 anys de Dictadura franquista. Aquesta batalla per l'hegemonia cultural sobre el discurs del futur de l'Estat espanyol es dona també en un moment de profunda revisió d'una de les etapes més complexes de la història de l'Estat i que comença el mateix 1996 amb el 60è aniversari de la Guerra Civil. En aquests anys, comencen a publicar-se una sèrie d'obres pseudohistòriques amb la clara finalitat de reescriure el passat amb uns plantejaments a vegades fins i tot neofranquistes. Aquesta producció porta a l'èxit mediàtic a autors com Pío Moa (1948), César Vidal (1958), Federico Jiménez Losantos (1955), José María Marco, César Alonso de los Ríos (1936) i un llarg etcètera.

La lectura que aquests autors fan del passat espanyol i català va encaminada a desprestigiar la República i el catalanisme i el nacionalisme basc com a principals responsables de la inestabilitat dels anys 1930. En aquest marc, tal i com ha explicat Justo Serna, la reivindicació del franquisme no és directa sinó com a apologia del mal menor: en nom de la democràcia i del liberalisme es justifica la Dictadura en considerar que va frenar la barbàrie comunista. Els revisionistes consideren que les idees republicanes estan a punt d'obrir les portes al totalitarisme filobolxevic, per la qual cosa els franquistes salven l'Estat espanyol de la tra-

gèdia amb la Guerra Civil. De la mateixa manera, el franquisme esdevé el període que aporta l'estabilitat gràcies a la qual es pot realitzar el salt econòmic que protagonitza l'Estat espanyol a la dècada de 1960, alhora que permet assentar les bases d'una societat del benestar. En aquest sentit, la pobresa i la misèria anterior al desenvolupament econòmic de la Dictadura s'expliquen per la vida agitada de la República i de la Guerra Civil. D'altra banda, aquests textos revisionistes passen un *tupido velo* sobre la política autàrquica franquista i la misèria que comportà, alhora que s'obliden de remarcar la importància del coetani creixement econòmic occidental per explicar els anys del «desarrollismo» que atribueixen a les suposades polítiques encertades de Francisco Franco (1892-1975).

Entre tots aquests autors, el més prolífic des del punt de vista «historiogràfic» és sens dubte Pío Moa, el qual també destaca per l'èxit de vendes de les seves obres, fet que s'explica pel suport mediàtic dels grups de comunicació més propers al PP. La seva visió del passat destaca pel seu presentisme, pels anacronismes constants i, especialment, per la seva hostilitat envers el nacionalisme i l'independentisme català i basc. Així, la seva producció va des de l'anàlisi de la Guerra Civil, al paper dels nacionalismes i l'independentisme com a causa de tots els mals de l'Estat espanyol contemporani. Cal remarcar que, ja en el seu *best-seller Los orígenes de la Guerra Civil española*,⁸ Moa apunta que el PSOE

8 MOA, P., *Los orígenes de la Guerra Civil española*. Encuentro. Madrid, 1999.

La lectura revisionista del passat espanyol va encaminada a situar el catalanisme i el nacionalisme basc com a principals responsables de la inestabilitat de la República

i Esquerra Republicana de Catalunya són els responsables de l'enfrontament que acaba amb la República. Cinc anys després ho explica d'una manera encara més clara amb *1934, comienza la Guerra Civil: el PSOE y la Esquerra emprenden la contienda*,⁹ reiterant així la mateixa acusació que les autoritats franquistes fan a tots els seus suposats enemics, durant la llarguíssima postguerra, en els processos de depuracions. Segurament, a *Una historia chocante. Los nacionalismos vasco y catalán en la historia contemporánea de España*,¹⁰ Moa incrementa la seva insídia en contra del nacionalisme i l'independentisme català i basc, responsabilitzant-los de tots els mals de l'Estat espanyol: «*al igual que los movimientos revolucionarios y a menudo en alianza con ellos, [el nacionalisme i independentisme basc i català] torpedearon la libertad y la democracia en España, y por tanto allanaron el camino a las dictaduras*».

En aquest marc interpretatiu, no sorprèn que les eleccions catalanes de novembre de 2003, –amb l'afirmació sense precedent d'Esquerra– la reunió de Perpinyà de Josep-Lluís Carod-Rovira (1952), l'atemptat de l'11 de març de 2004 i l'arribada dels socialistes al poder a nivell estatal amb el suport extern d'Esquerra, portaren a Moa a radicalitzar el seu discurs. D'aquesta conjuntura neix

Contra la balcanización de España,¹¹ un pamflet que recopila tots els tòpics anteriors amb la finalitat de cridar als espanyols de tots els partits a manifestar-se a favor de la unitat de l'Estat espanyol.

Però al costat d'autors de tan ressò mediàtic, no es pot passar per alt que als Països Catalans no ens falten exemples de revisionisme historiogràfic. El cas més paradigmàtic sens dubte és el País Valencià, on les intervencions de les autoritats arriben a punts sorprenents: el 2008, la Diputació de Castelló, presidida pel polèmic Carlos Fabra (1946), publica el llibre *España sueño imposible*,¹² obra de l'excoronel José Luis Lapeña Carrasco (1929-2005), on es justifica la intervenció de Franco «*con el fin de dar a España un régimen de justicia, paz, orden y armonía para todos los españoles*». Mentre disculpa els colpistes, Lapeña considera que els republicans estaven a punt de instaurar una república bolxevic controlada pels russos però que fracassen per la resistència de les classes mitjanes espanyoles, contràries al comunisme i a favor del catolicisme.

Aquest no és l'únic cas denunciat a Castelló, on des de fa una pila d'anys, tant l'Ajuntament com la Diputació financen obres de divulgació que comparteixen l'edulco-

9 MOA, P., *1934, comienza la Guerra Civil: el PSOE y la Esquerra emprenden la contienda*. Àltera. Barcelona, 2004.

10 MOA, P., *Una historia chocante. Los nacionalismos vasco y catalán en la historia contemporánea de España*. Encuentro. Madrid, 2004.

11 MOA, P., *Contra la balcanización de España*. La Esfera de los Libros. Madrid, 2005.

12 LAPEÑA, J. L., *España, sueño imposible*. Diputació de Castelló. Castelló de la Plana, 2008.

La reivindicació del franquisme no és directa, sinó com a apologia del mal menor: en nom de la democràcia i del liberalisme es justifica la Dictadura en entendre que frena el comunisme

ració de la Dictadura franquista i la seva repressió, mentre carreguen en contra de l'esquerra, el nacionalisme i l'independentisme, acusant-los de plantejaments revolucionaris que porten a la Guerra Civil. En aquest camp sobresurten, entre d'altres, Javier Mas Torrecillas i José Luis Tirado.

Per tant, res de nou sota el sol. Però tots aquests elements ens mostren la importància de la història com un element cabdal en la lluita política actual. Per aquesta raó, considerem que aquestes obres històriques d'àmplia divulgació s'han de conèixer i denunciar per la seva falta de rigor històric, per les manipulacions i pels anacronismes. Tot i això, si cal combatre les tendències apologetiques del franquisme i dels militars colpistes, la reinterpretació arbitrària del lloc ocupat pels nacionalismes no espanyols en la vida de l'Estat espanyol presents en totes aquestes obres, s'ha de fer sempre des d'un plantejament científic i no des d'un paradigma de veritat històrica o d'una suposada visió normativa de la història. Com recorda Enzo Traverso (1957), les històries oficials acaben presentant una visió teologitzada de la història que és una altra tendència en què força sovint els historiadors acadèmics han caigut i que es pot considerar igualment nefasta. El cas italià amb el linxament de Renzo De Felice n'és una demostració clara com apuntàvem anteriorment. Entre una tendència o l'altra només un actitud crítica podrà permetre la comprensió del passat i entendre els reptes del món en què vivim. |

+ INFO

Fonts

- ▢ *Plan de Mejora de la Enseñanza de las Humanidades en el Sistema Educativo Español*. Congrés dels Diputats, 16 de desembre de 1997.
- ▢ **REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA**, *Informe sobre los textos y cursos de Historia en los centros de Enseñanza Media*. Madrid, 2000

Articles

- MAYER, J.**, «Memòries i històries: la nova guerra civil espanyola». *L'Espill*. Número, 24. Publicacions de la Universitat de València. València, 2006.
- NOLTE, E.**, «Vergangenheit, die nicht vergehen will» a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* del 6 de juny de 1986.
- SERNA, J.**, «Las iluminaciones de Pio Moa. El revisionismo antirepublicano». *Pasajes: revista de pensamiento contemporáneo*. Número 21-22. Pàgines 99-108. Publicacions de la Universitat de València. València, 2006.

Llibres

AGUILAR FERNÁNDEZ, P., *Políticas de la memoria y memorias de la política*. Alianza Editorial. Madrid, 2008.

BLOCH, M., *Apologia de la història*. Empúries. Barcelona, 1984.

CATTINI, G. C., *Prat de la Riba i la historiografia catalana*. Afers. Catarroja, 2008.

CULLA, J. B., *La dreta espanyola a Catalunya (1975-2008)*. La Campana. Barcelona, 2008.

DÍAZ ESCULIES, D., *El neoespanyolisme radical a Catalunya*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona, 2008.

LAPEÑA, J. L., *España, sueño imposible*. Diputació de Castelló. Castelló de la Plana, 2008.

LEDEEN, M., *Entrevista sul fascismo*. Laterza. Roma, 1975.

MOA, P., *Los orígenes de la Guerra Civil española*. Encuentro. Madrid, 1999.

MOA, P., *1934, comienza la Guerra Civil: el PSOE y la Esquer-
ra emprenden la contienda*. Àltera. Barcelona, 2004.

MOA, P., *Una historia chocante. Los nacionalismos vasco y catalán en la historia contemporánea de España*. Encuentro. Madrid, 2004.

MOA, P., *Contra la balcanización de España*. La Esfera de los Libros. Madrid, 2005.

ORWELL, G., *1984*. Sàpiens. Barcelona, 2005.

REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, *España como nación*. Editorial Planeta. Barcelona, 2000.

REIG TAPIA, A., *Anti Moa*. Ediciones B. Barcelona, 2006.

TRAVERSO, E., *Els usos del passat: història, memòria, política*. Publicacions de la Universitat de València. València 2005.